

"ברוך ממגנצה" ו"בעיר ההריגה"

"ברוך ממגנצה" ו"בעיר ההריגה" קרוב לודאי שנכתבו על רקע אותם מאורעות. אין אנו מתעלמים בזאת מן העובדה, ש"ברוך ממגנצה" נכתב לפני פרעות קישינב. אך ודאי שיכולים אנו להניח, כי המשורר חש בסערה מאיימת. אין בזאת אמונה בלתי רציונלית בכוח נבואי החורג מגדר המקובל. אין אנו חסרים דוגמאות ספרותיות של ראיית דברים מראש; של תחושת אימה המקבלת לאחר שנים גושפנקה היסטורית. כתבי קאפקא הם ראייה בולטת לכך. מובן, שיחד עם הנחה זו אל לנו לשכוח, ש"ברוך ממגנצה" נולד בהרגשת אימה בלתי מוגדרת עדיין, שעה ש"בעיר ההריגה" צמחה מתוך אימפקט ישיר של פרעות שנתקיימו למעשה.

כדי למונע אי הבנה נציין כאן, כי אין בכוונתנו לערוך השוואה בין שתי הפואמות. אין כל אפשרות הקבלה בין יצירות שונות כל כך במהותן. אף אין הכוונה לקבוע איוזו משתי היצירות עדיפה. ברצוננו רק לבחון אספקט אחד, המופיע בהכרה בשתי הפואמות, בשל נושאן: היחס לעולם הזר, לגויים, לאחרים, לאלה העורכים את הפרעות והאחראים למעשי הפשע. כאן טמון ההבדל העיקרי בין שני המשוררים. כאן, אולי אף טמונה אחת הסיבות מדוע היה זה ביאליק, שנבחר ע"י העם כולו למשורר הלאומי.

מהותה של הגבורה היתה אחד הנושאים, שטשרניחובסקי הרבה לעסוק בהם. חיבה זו קשורה לאהבתו את היסוד הדרמטי. "ברוך ממגנצה" מאחד בתוכו את שני היסודות. ברוך אינו גבור עשוי ללא חת. הוא מראה רגעי חולשה. הוא מפחד ברגע הגורלי ובוחר להתנצר ולא למות. רק לאחר שעבר את הגבול, לאחר שהפך למת בעודו בארץ החיים (בספרו לאשתו קורא הוא ליום בו התנצר יום מותו), שואב הוא כוחות חדשים ממעיין היאוש המוחלט. ברוך אינו גבור מונוליטי, אך יש רגעים בהם מפגין הוא גבורה עילאית. אך, מעל הכל, ברוך הוא דמות דרמטית. הפואמה בכללותה הינה פואמה דרמטית, למרות שצורתה החיצונית — מונולוג ארוך אחד — אינה נראית מלכתחילה כתואמת את המבנה הדרמטי דוקא. דבריו של ברוך ליד קבר אשתו — או ביתר דיוק, ליד קבר ההמונים שם קבורה גם אשתו — מתפתחים בצורה פסיכולוגית-אסוציאטיבית. בהתאמה למצבו הנפשי ולספור הנורא שעליו לספר, אינו נותן תאור כרונולוגי מדויק. סיפורו עשוי קטעים קטעים, שהקשר ביניהם הוא קשר אסוציאציות ולא קשר של זמן. הוא אף מהסס מלקרוא לדברים בשמם המפורש. הוא מתחמק

מהגדרות מדויקות; שלושת הימים האחרונים הם פצע זב דם בזכרונו, והוא מתסס מלנגוע מנקודות המכאיבות ביותר. הוא אינו מתאר את הדברים תאור אפי, מפורט. במילים מקוטעות הוא מוסר אזירה והרגשה. שני זכרונות הם המציקים לו ביותר: ההמרה ושחיטת הבנות. שני המעשים הללו הם אף הקשים ביותר להצדקה בפני אשתו המתה. על כן הוא מדבר עליהם בעקיפין. המרת הדת הופכת למות. מות הבנות הופך לשחרור.

כפי שציינו, הרי הקשר בין הקטעים בנוי לא על סדר המאורעות המדויק, אלא על האמת הפסיכולוגית. כך הטקס בכנסיה מעלה בזכרונו של ברוך את טקס הבר-מצוה שלו, כי עתה חילל את כל הערכים להם נשבע אמונים בחיותו נער. אך גם האל אשם, כי עזב את צאן מרעיתו; וכאן מתעורר זכר הבנות, ששוב אין עכוחו של אדם להרע להן. מן המראה הנורא של שחיטת הבנות גמלט ברוך לתמונות חיי משפחה מאושרות בעבר. מופיע יסוד פסטורלי, שאפשר לגלותו לעתים תכופות בכתבי טשרניחובסקי הצעיר.

אין אפשרות להחניק את הזכרונות. הם חוזרים, צפים ועולים. ואז מקלל ברוך, מקלל בקללות נוראות את אלה האחראים למות יקיריו. בנקודה זו הוא גזר, כי נקם את נקמתו. לא היה זה מעשה, שנבע מרצונו התופשי; כוח גדול משלו הכתיב לו את ההחלטה. ערי ימי הבינים, הבנויות בעיקר עץ, בערו, נדלקו במהירות וביסודיות; ברוך מתפעל למראה השלהבות האדירות. כאן הדברים מתחילים להתערפל במוחו של ברוך, שאינו יכול לעמוד עוד במבחן הקשה מדי. מאמריו מתבלבלים. עולם המציאות נדחה בפני עולם הזיות ושגעון.

קרבת הפרעות, בכל התקופות ובכל הזמנים, היו שכבות רחבות של העם כולו. "ברוך ממגנצה" הוא, ללא ספק, שיר היחיד. ישנן מסיבות מיוחדות, המפרידות את מקרהו של ברוך מקורות העם כולו. גורלו הפרטי אינו שוקע באנונימיות, כגורלם של הקבורים בקבר ההמונים. פעמים נפרד הוא מן העם. לראשונה בוגד הוא בעמו ובאלוהיו. אחר כך מקבל הוא על עצמו את משימת הנקמה. חולשתו הראשונית היא גם זכותו; שהרי בגללה זכה לנקום, להכניע את המנצחים. מבחינה זו מזכירה דמותו את שמשון. שהרי היה שמשון מעורב הרבה יתר על המידה בחיי הפלישתים; ולבסוף היתה זו חולשתו הגדולה שאפשרה את נקמתו הגדולה באויביו. אך כמובן שהדמיון הוא רחוק, וברוך אינו מתרומם בשום פנים לגרנדיוזיות של גבור התנ"ך. ברוך, אם כן, הריהו מקרה בודד, שאינו יכול לדבר בשם העם כולו. הוא קורבן ככולם; הרדיפות הפוגעות בכלל האומה פוגעות גם בו; אך אין הוא מזדהה עם הכלל, ואין הכלל מזדהה אתו. צער היחיד גובר בו על צער הכלל. הוא סובל בעיקר כי משפחתו נפגעה, ולא בעקב צער האומה כולה. גם נקמתו היא נקמת היחיד. היא נובעת מתוך העוול שעוללו לו עצמו וליקרים לו ביותר. וכך גם שנאתו לגויים הינה שנאה פרטית, אם אפשר לומר כך. היא שנאה עזה, לזהתת ואישית. בדמיונו

“ברוך ממגנצה” ו”בעיר ההריגה”

מעלה הוא מיני נקמה אכזריים ביותר: הוא רוצה להפוך עם אשתו לומפיר, המוצץ את דם האנשים הישנים בלילה. דמיונו רוצה לפצות עצמו בדמויי יסורי אויביו. האויבים, אמנם, אינם מקבלים צביון אישי. זהו אספסוף צמא דמים, שהאחד בהם דומה למשנהו, ואין כל צורך להבחין ביניהם. הפורעים ברחוב ותכמרים בכנסיה דין אחד להם. כולם נושאים באחריות האסון שבא על עם ישראל ועל ברוך עצמו. ברוך מאשים אמנם את אלוהי ישראל שזנח את עמו; אך האשמה זו נשמעת כקינה ולא כהתקפה. ברוך מאשים אף את עצמו בחולשה שהראה לעומת הסכין הנטויה עליו; אולם הוא מוצא פורקן — בנקמה.

“בעיר ההריגה” דומה ונכתבה בעולם אחר ושונה. זהו אפוס גדול, וחזון תנ”כי מתאים לימינו; הולם את ימי מלחמת העולם השניה כשם שהלם את סיפור פרעות קישינב. אפשר היה גם לומר, כי “ברוך” הוא רומנטי, שעה ש”עיר ההריגה” היא ריאליסטית, אלא שדומה השימוש בהגדרות מעין אלו לנסיון לצוד דגים ברשת שטוייתה גסה מדי, ושהשלל נמלט דרך חוריה. הרוח התנכית של “עיר ההריגה” מודגשת במתכוון ע”י המשורר. הפניה אל “בן האדם” מעלה מיד הד מדברי הנביא. אך זהו סממן היצוני בלבד. הרוח הנבואית צומחת מתוך עצם מהותו של השיר. זהו משא, משא על אנשים קטנים ועלובים שנתיהדו לשאת בגורל מיוחד, שהיחוד שבו אינו גדולה אלא סבל. השירה היא שירת הכלל. קיים היחיד, החייב לראות הכל ולשאת את צערו הגדול, אך עניינה של השירה הוא העם עצמו. וכאן באה הפליאה הגדולה שבשיר: הוא מכוון לא כנגד הרוצח, אלא כנגד הקורבן. המשורר — הנביא שופך את זעמו על בני עמו. הוא אינו רואה כלל את “האחרים”. הם אינם חשובים בעיניו כקליפת השום. לנגד עיניו עומד רק עמו הוא. והרי גם זהו אחד מסימני הנביא: דבריו מכוונים בעיקרם כנגד עמו. שברי האדם העלובים שנשארו לאחר הפרעות, הם המשמשים נושא לרחמיו הבווערים ולבוזו האינסופי של המשורר. ב”ברוך ממגנצה” ישנו תיאור צבעוני של האספסוף הפורע. ב”בעיר ההריגה” מזכרים הפורעים רק בצורה אימפרסונית, כללית; כגון בשורה המופלאה “השמש זרחה, השיטה פרחה והשוחט שחט”. כתב האשמה כאן הוא בולט פחות ועמוק יותר מאשר ב”ברוך ממגנצה”. אין הוא מכוון כנגד אי אלו פורעים, אלא כנגד ההווייה כולה. כל הברואים ממלאים פונקציה מסויימת: השוחט שוחט כשם שהשמש זורחת; השמש זורחת ומאירה באדישות. הטבע אדיש. העולם אדיש. ואדישות זו גוראה עוד מן הפשע. אבל, כאמור, ההאשמה מכוונת כנגד העולם כולו, ולא כנגד אותם שביצעו את המעשים. והזעם הנבואי מכוון אך לעם עצמו. המשורר אינו מהסס מלנגוע בפצעים הכאובים ביותר. הוא אינו מניח לקרבנות כל אפשרות קטנה שבקטנות של אשליה עצמית, של יפוי המציאות. אין גבורה ואין גדולה. אין כל דבר נעלה בסבל, אלא שפלות ופחד בלבד. קשרי המשפחה המקודשים ביותר

גשכחים מפני גודל הפחד, שמפחד כל אחד לחייו. אין אף גלוי אחד של כבוד עצמי. ואין כל טעם לסבל. אין זה קדוש השם. גורל עלוב כל כך אינו ראוי להתקרא בשמו של האל.

והעם שמע ל"עיר ההריגה", כי שיר זה היה מכוון אליו. העם קיבל את תוכחת המשורר, משום שהרגיש באמת שבה.

טשרניחובסקי לא נשאר בנקודת הראיה שמתוכה כתב את "ברוך ממגנצא". החיפוש התמידי ורב הגוניות הם מסמניו של משורר זה. בקצה של הדרך שהחל לצעוד בה ב"ברוך" עומדים "הרוגי סירמוניא". לעומת ברוך שנשאר יהודי לאחר הטבילה עומד החסיד שנשאר ביהדותו, אך אבד את האמונה בכל הערכים שבעולם. שוב אין גלויי גבורה פיטורסקיים. הבעיות נתעמקו, ושוב אין פתרון. אך גם החסיד שב"הרוגי סירמוניא" הוא יחיד, ונושא בגורל היחיד. גורל היחיד לעולם אינו שפל כל כך, כטשטוש העצמיות בתוך ההמון. "הרוגי סירמוניא", אחד השירים האכזריים ביותר בספרות העברית, אינו יכול לחשוף את תהומות הדלות והיאוש כ"עיר ההריגה", בהיותו שיר היחיד ולא שיר הכלל. וכאן, סבורתני, אף עיקר ההבדל בין שני המשוררים הגדולים.